

Tiesības

Tiesu nolēmumu saistošais spēks jeb – kas ir judikatūra?

30. maijs, 2011 / Valts Nerets, LL.M., zvērinātu advokātu biroja SORAINEN jurists

Foto: no ZAB SORAINEN arhīva

Lasītājs varētu būt ievērojis, ka juristi, tiesneši un citi tiesību piemērotāji savos lēmumos, spriedumos, juridiskajos atzinumos vai citos dokumentos bieži vien atsaucas uz tiesu nolēmumiem, tādējādi pamatojot kāda argumenta pareizību vai tieši otrādi – nepareizību. Līdz ar to varētu rasties likumsakarīgs jautājums – kādēļ juridisku argumentu nevarētu pamatot tikai ar tiesību normu? Kā autors izklāstīs turpmākajās rindkopās, tiesu nolēmumi arī ir būtisks tiesību avots tāpat kā tiesību normas, līdz ar to atsauce uz tiem ir nepieciešama un pat obligāta. Šīs publikācijas mērķis ir sniegt ieskatu par tiesu nolēmumu saistošo spēku, izskaidrot atšķirību starp tiesu praksi un judikatūru, kā arī veicināt izpratni par judikatūras piemērošanu Latvijā.

Lai izskaidrotu tiesu nolēmumu būtību un nozīmi, vispirms ir jāpievēršas tiesību avota jēdzienam un judikatūras vietai tiesību avotu vidū. Šaurākā nozīmē ar jēdzienu tiesību avots saprot tiesību normu piemērotājam (t.i., juristam, tiesnesim vai jebkuram citam, kurš piemēro tiesību normu konkrētā situācijā) saistošus priekšrakstus, piemēram, Satversmi, likumus un Ministru kabineta noteikumus. Savukārt plašākā nozīmē ar to saprot visus faktorus, kas ietekmē tiesību veidošanos, piemēram, tiesību doktrīna, vispārējā tiesiskā apziņa un arī tiesu prakse.[1] Līdz ar to ir pieņemts runāt par tiesību avotiem, no kuriem tiesību piemērotājs var smelties tiesību normas, un izšķir

patstāvīgos tiesību avotus un palīgavotus. Pie patstāvīgiem tiesību avotiem pieder, piemēram, normatīvie tiesību akti, vispārējie tiesību principi, bet palīgavotus veido judikatūra, tiesību doktrīna u.c.

Tātad Latvijā kā romāņu – ģermāņu tiesību saimes valstī tiesību pamatavots ir likums, kas sastāv no tiesību normām, kam raksturīgs normatīvi saistošs spēks un vispārīgums. No tiesību normas vispārīguma pazīmes izriet arī tas, ka tiesību normai ir raksturīga augsta abstrakcijas pakāpe. Citiem vārdiem sakot, ar tiesību normām nav iespējams regulēt katru dzīves situāciju, kāds arī nav tiesību normu mērķis, bet tās regulē visas šāda veida dzīves situācijas.[2] Tas nozīmē to, ka, lai tiesību norma varētu izpaust savu normatīvi saistošo spēku, tā ir jāattiecinā uz konkrētu dzīves gadījumu vai jāpiemēro, un tiesību normu piemērošana ir, pirmkārt, tiesnešu uzdevums. Lūk, tiesību normas piemērošana konkrētai situācijai, attiecībā uz konkrētu personu, izpaudīsies tiesas nolēmumā.

Tiesas nolēmumam ir jābūt taisnīgam, jo taisnīgums demokrātiskā sabiedrībā ir viena no pamatvērtībām un ir tiesību piemērošanas galvenais mērķis, tiesību morālais pamats. Taisnīguma princips ir ietverts arī Satversmes 91. pantā, kas nosaka, ka likuma un tiesas priekšā visi ir vienlīdzīgi un ka cilvēka tiesības tiek īstenotas bez jebkādas diskriminācijas. Vienlīdzības princips savukārt paredz to, ka, pastāvot vienādiem faktiskajiem un tiesiskajiem lietas apstākļiem, iestāde un tiesa pieņem vienādus lēmumus, bet atšķirīgos faktiskajos vai tiesiskajos lietas apstākļos – atšķirīgus lēmumus. Līdz ar to tiesām ir pienākums un būtiska atbildība nodrošināt taisnīgumu un vienlīdzību, nepieņemot atšķirīgus lēmumus līdzīgās dzīves situācijās, un šī pienākuma rezultāts ir viendabīgs tiesas nolēmumu kopums.

Kas ir judikatūra?

Judikatūras jēdziens ir nošķirams no tiesu prakses jēdziena, un tie nav lietojami kā sinonīmi. Gan judikatūru, gan tiesu praksi veido tiesu nolēmumi, kas apvieno tiesas lēmumus un spriedumus. Ar lēmumu apzīmē tādu tiesas nolēmumu, ar kuru lieta netiek izspriesta pēc būtības, bet, piemēram, tiek izlemts procesuāls jautājums. Savukārt pēc lietas izspriešanas pēc būtības tiesa taisa un pasludina spriedumu Latvijas Republikas vai Latvijas tautas vārdā. Ar tiesu praksi apzīmē visus tiesā pieņemtos nolēmumus, tajā skaitā tos, kas ir kļūdaini vai pārsūdzēti augstākas instances tiesā. Savukārt judikatūra ir labākā daļa no tiesu prakses, jo ar to apzīmē spēkā stājušos, tiesiskus, secīgus un līdzīgus tiesu nolēmumus, bieži vien tādus, kuri satur augstvērtīgas juridiskas atziņas. Šādas augstvērtīgas juridiskas atziņas ir būtisks tiesību avots tiesību piemērotājam, kura mērķis ir ar tiesību normu piemērošanu sasniegt taisnīgumu.

Kāds ir judikatūras spēks?

Lai tiesas nolēmumam būtu saistošs spēks, tam ir jāstājas likumīgā spēkā, un tad tas ir izpildāms. Kā noteikts likuma Par tiesu varu 16. pantā, tiesas spriedums stājas spēkā pēc tam, kad ir izbeidzies tā pārsūdzēšanas vai noprotēšanas termiņš un tas nav pārsūdzēts vai noprotēts vai arī augstāka tiesa, izskatot sūdzību vai protestu, to atstājusi negrozītu vai arī to grozījusi, spriedumu neatceļot. Vēl jo vairāk, šādam spriedumam ir likuma spēks, visiem tas ir obligāts un pret to jāizturas ar tādu pašu cieņu kā pret likumu. Tomēr tiesas nolēmums, izņemot tiesību normas noteiktos izņēmumus, ir saistošs tikai tām personām, attiecībā uz kurām tas taisīts, tādēļ, lai līdzīgi gadījumi tiktu izspiesti līdzīgi, valstij ir apzināti jāveido tiesu prakse, nodrošinot taisnīgumu.

Tiesu prakses veidošanā piedalās visu līmeņu tiesas, Satversmes tiesa un arī citas tiesas, kas atrodas ārpus Latvijas, piemēram, Eiropas Cilvēktiesību tiesa un Eiropas Savienības Tiesa. Līdz ar to, pirmkārt, ir korekti uzskatīt, ka hierarhija pastāv ne tikai starp normatīvajiem aktiem, bet arī attiecībā uz tiesu judikatūru. Piemēram, vairāki procesuālie likumi nosaka, ka Eiropas Savienības Tiesas judikatūra ir jāņem vērā, piemērojot Eiropas Savienības (Kopienų) tiesību normas, bet Eiropas Cilvēktiesību tiesas prakse ir obligāta attiecībā uz Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas interpretāciju. Savukārt Satversmes tiesas likuma 32. pants skaidri nosaka, ka Satversmes tiesas spriedums un tajā sniegtā attiecīgās tiesību normas interpretācija ir obligāta visām valsts un pašvaldību institūcijām (arī tiesām) un amatpersonām, kā arī fiziskajām un juridiskajām personām.

Tādēļ ir tikpat pamatoti šo trīs tiesu judikatūru uzskatīt par tiesību pamatavotu un pēc to spēka pielīdzināt normatīvam tiesību aktam, jo tā attiecas ne tikai uz lietā iesaistītajām personām, bet gan uz nenoteiktu personu loku, tās ignorēšana tiesas procesā var būt par pamatu sprieduma atcelšanai, kā arī tā ir piemērojama vairākkārtīgi – katreiz, kad tiesa saskaras ar attiecīgo tiesību jautājumu.

Otrkārt, arī dažādu instanču Latvijas tiesu nolēmumi var tikt izmantoti kā tiesību avots, ja tie atbilst judikatūras jēdzienam jeb ir spēkā stājušies, tiesiski, secīgi un līdzīgi tiesu nolēmumi. Augstākās tiesas Senāta sniegtais likuma tulkojums ir obligāts tiesai, kas skata lietu no jauna. Jebkurā gadījumā, ja tiesību piemērotājs – tiesnesis – nolēmumu var minēt par labu kādam lēmumam vai pret kādu lēmumu, tas ir jāmin. Tomēr, ievērojot to, ka nekad nebūs divu identisku lietu ar vienādiem faktiskiem un tiesiskiem apstākļiem, tiesnesis var, attiecīgi argumentējot, novirzīties no tiesu prakses. Laikam ejot, mainās arī tiesiskā apziņa, un tiesas atkāpšanās no iedibinātās tiesu prakses nav nekas neparasts. Līdz ar to tiesneša uzdevums ir vērtēt judikatūru kritiski un akli nesekot tai, un nepieciešamības gadījumā to mainīt. Lai tiesību piemērotājs varētu kritiski novērtēt judikatūru un lemt par konkrētā dzīves gadījuma izspiešanu, un judikatūras atziņas piemērojamību, tam ir jāatlasa un jāizpēta visi atbilstošie tiesu nolēmumi, tādēļ būtiska nozīme ir tiesu nolēmumu pieejamībai.

Kur meklēt judikatūru?

Ja no normatīvo aktu vispārsaistošā rakstura izriet likumdevēja pienākums informēt tiesību adresātus par to saturu un attiecīgi publicēt normatīvos aktus, tad līdzīgu pienākumu var attiecināt arī uz judikatūru, jo tiesību adresāti var neizprast tiesību normas, ja viņi nezina tiesu praksi un veidu, kādā tiesību norma tiek piemērota. Līdz ar to apkopotai un sistematizētai judikatūrai būtu jābūt pieejamai gan tiesnešiem, gan vismaz daļēji apmērā – arī pārējai sabiedrības daļai. Tiesu nolēmumu pieejamība izriet arī no Satversmes 92. panta, kas nosaka tiesības uz taisnīgu tiesas procesu. Judikatūras pieejamība ir saistīta ar vairākiem būtiskiem aspektiem, kas iekļauj tiesu nolēmumu atlasīšanu, publicēšanu, apstrādi, sistematizāciju un arī šo procesu finansēšanu.

Latvijā tiesu informatīvās sistēmas ietvaros ir izveidota judikatūras datu bāze, kas pieejama visu instanču tiesnešiem un tiesu darbiniekiem, tātad tikai ierobežotam lokam tiesību piemērotāju, līdz ar to pārējās sabiedrības daļas iespējas piekļūt judikatūrai ir visnotaļ ierobežotas.

Būtisks judikatūras avots ir Augstākās tiesas Senāta nolēmumu apkopojumi, kas kopš 1996. gada ik gadu tiek izdoti civilīetās un kriminālietās (kopš 2005. gada – arī administratīvajās lietās) un par samaksu ir pieejami arī elektroniskā veidā Lursoft mājas lapā. Aktuālākie un nozīmīgākie Augstākās tiesas Senāta nolēmumi, kas pieņemti kopš 2002. gada un kuriem ir nozīme tiesu prakses saskaņotības, pētniecības un attīstīšanas veicināšanā, tiek publicēti arī Augstākās tiesas mājas lapā un dažādos juridiskos izdevumos. Visaptveroša informācija par dalībvalstu judikatūru datu bāzēm ir atrodama Eiropas e-tiesiskuma portālā (<https://e-justice.europa.eu>), kur publicētais datu bāžu saraksts gan nav izsmeljošs.

Judikatūras datubāze izlases veidā ir pieejama arī Latvijas Tiesu portālā (www.tiesas.lv), kur pa judikatūras nozarēm ir sakārtoti Augstākās tiesas spriedumi, kā arī publicēti visi Latvijas administratīvo tiesu spriedumi kopš 2007. gada. Augstākās tiesas spriedumi ir pieejami arī Augstākās tiesas mājaslapā un Latvijas Tiesu portālā (www.tiesas.lv). Satversmes tiesas judikatūra ar nolēmumu tulkojumiem angļu valodā ir pieejama Satversmes tiesas mājaslapā (www.satv.tiesa.gov.lv), un visaptveroša Eiropas Cilvēktiesību tiesas un Eiropas Savienības Tiesas judikatūra tiek publicēta šo tiesu mājaslapās. Būtiski, ka šajās mājaslapās ir iespējama arī nolēmumu meklēšanas un atlasīšanas funkcija, kas nav pieejama Latvijas Tiesu portālā publicētajiem administratīvo tiesu nolēmumiem. Tādēļ, lai tiesību piemērotājs, kas nav tiesnesis vai tiesu darbinieks, atrastu savai argumentācijai nepieciešamo administratīvo tiesu judikatūru, atliek vien izskatīt visus nolēmumus pēc kārtas, kas neapšaubāmi neveicina judikatūras izmantošanu.

Tiesu prakses apkopojumi vairumā valstu tiek publicēti komerciālos izdevumos un maksas datu bāzēs, un jautājumus par tiesu prakses finansēšanu no valsts budžeta līdzekļiem vairākās valstīs vēl joprojām nav zaudējis savu aktualitāti. Latvijā piekļuve Lursoft datu bāzei ir dārga, un tās lietotāji pārsvarā ir juridiskie biroji un valsts iestādes, līdz ar to pārējai sabiedrības daļai piekļuve judikatūrai ir ierobežota, bet to nekādā gadījumā nevarētu atzīt par pārmērīgi ierobežotu plašās piekļuves pārējiem augstākminētajiem resursiem dēļ.

Nobeigums

Tiesu spriešanā nozīmīga ir judikatūra jeb tādi tiesu nolēmumi, kuri ir spēkā stājušies, secīgi un līdzīgi, un satur augstvērtīgas juridiskas atziņas. Tiesnesim ir pienākums atsaukties uz judikatūru, lai pamatotu argumentu pareizību, kā arī tiesu procesu dalībniekiem ir tiesības norādīt tiesai uz agrākiem tiesu nolēmumiem, un tiesa šos nolēmumus nedrīkst ignorēt. Atsauces uz judikatūru juristu sagatavotos atzinumos ir ne tikai pieteikuma tiesā pamatojums, bet arī būtisks indikators tam, kā lietā varētu lemt tiesa, taču jāatceras, ka tiesa, pienācīgi argumentējot, var no judikatūras arī atkāpties.

Latvijā nav tādas vienotas judikatūras datu bāzes, kas būtu vienādā apmērā pieejama gan tiesnešiem un tiesu darbiniekiem, gan arī pārējai sabiedrības daļai. Tomēr atkarībā no tā, kāda judikatūra tiesību piemērotājam ir nepieciešama, ir pieejamas dažādas datu bāzes, kas atšķiras no tajās ievietotās informācijas apjoma un datu filtrēšanas iespējām. Līdz ar to nepieciešamās judikatūras atrašana tiesību piemērotājam prasīs gan laika, gan finansiālus resursus, tomēr pacietīgs un zinošs tiesību normu piemērotājs spēs atlasīt nepieciešamos tiesu nolēmumus, lai pamatotu savu argumentu pareizību.

[1] Stucka, A. Administratīvās tiesības. Rīga: Juridiskā koledža, 2006, 34. lpp.

[2] Skat. Kalniņš, E. Tiesību normu piemērošanas loģiskā shēma // Juridiskās metodes pamati. 11 solī tiesību normu piemērošanā: Rakstu krājums Dr.habil.iur., profesora Edgara Meļķiša zinātniskā redakcijā. Rīga: BO SIA Ratio iuris, 2003, 19. lpp.